

De straatkantverkoper. (Foto's Katja Rusinovic)

Overlevingsstrategieën van daklozen in de schemerzone tussen onder- en bovenwereld

Voor daklozen zijn de gangbare routes van de formele economie om in onderhoud te voorzien nauwelijks toegankelijk. Ze nemen dan ook veelal hun toevlucht tot de mogelijkheden die de 'straateconomie' hen biedt en ontplooiën allerhande vormen van bedrijvigheid om inkomen te verwerven. Welke verwervingsstrategieën ontplooiën ze? Hoe verhouden deze strategieën zich tot de economieën van de reguliere samenleving enerzijds en tot de zware criminaliteit en georganiseerde misdaad anderzijds? Aan de hand van een zestal verwervingsstrategieën - verkoop van straatkranten, bedelen en bietsen, wanbetaling, prostitutie, dealen en diefstal - wordt nagegaan hoe deze strategieën interfereren met de bovenwereld en de onderwereld.

LIA VAN DOORN

Het fenomeen van daklozen die straatkranten verkopen, is de afgelopen jaren in veel steden een vast onderdeel geworden van het straatbeeld. In 1994 rolde in Utrecht de eerste daklozenkrant Straatnieuws van de pers. Met name in de beginperiode was de verkoop van Straatnieuws vermengd met de informele straathandel. Zo deden sommige krantenverkopers goede zaken door als tussenhandelaar op te treden, ze kochten kranten op in bulkpartijen en verkochten deze buiten de openinguren van het distributiekantoor voor een woekerprijs door aan andere verkopers, of dwongen andere verkopers om de opbrengst van de verkochte kranten aan hen af te staan. Ook ontstond een run op de favoriete verkoopplaatsen. Gehaide daklozen verdreven de zwakke broeders van deze plekken en dat leidde tot conflicten en handgemeen. Sindsdien krijgen verkopers een vaste plek toegewezen en worden favoriete verkoopplekken verloot of bij toerbeurt verdeeld. Elke maand wordt gewisseld. Daarmee doet eveneens de administratieve rompslomp weer zijn intrede in het leven van de verkopers. Elke verkoper staat nu geregistreerd en is verplicht een legitimatiebewijs van de organisatie achter de straatkranten bij zich te dragen. Door straatkranten te verkopen zijn ze weer deel gaan uitmaken van het bureaucratische systeem, met alle gevolgen van dien. Zo diende onlangs de vraag zich aan of straatkrantverkopers belastingplichtig zijn en of uitkerende instanties gerechtigd zijn om de inkomsten uit de krantenhandel op hun uitkering in mindering te brengen. Vooralsnog is de wettelijke status van de straatkrantenverkoop onduidelijk. Naast de inkomsten die het genereert, is voor daklozen met name het sociale aspect van het krantenverkopende van groot belang. Allereerst omdat ze er enige sociale status en zelfrespect aan kunnen ontleen. Daarnaast stelt het hen in de gelegenheid om hun sociale netwerk en steunsysteem uit te breiden. Sommige verkopers bouwen een vaste klantenkring op en zo komen wederzijds gewaardeerde contacten tot stand. Een medewerker van het distributiepunt van Straatnieuws meldt: „Soms komt zo'n manager van de supermarkt bij Straatnieuws informeren waar z'n

vaste dakloze blijft, die drinkt altijd gezellig een kopje koffie mee en daar kan je mee praten. Die willen ze dan wel voor de deur houden. Als 'ie weg is, missen ze 'm en als er een ander komt, willen ze hun oude dakloze weer terug.”

Bedelen en bietsen

Een andere strategie om inkomsten te verwerven, is om voorbijgangers op straat aan te spreken en hen om een financiële bijdrage te vragen. Daklozen die zich van deze strategie bedienen, beschouwen zichzelf in de regel niet als bedelaar. Bedelaars hebben namelijk geen hoog aanzien in het daklozencircuit. Daarom pogen de betreffende daklozen deze negatief beladen term zoveel mogelijk te vermijden, of ze geven er andere interpretaties aan, zoals uit het volgende citaat naar voren komt. „Als je in Hoog Catharijne onder aan de roltrap gaat zitten met een omgekeerde pet: dat is bedelen. Bedelen is een sociaal woord, het is het minste wat je kan doen. Je gaat jezelf niet te grabbel gooien voor die paar gulden. Je verzint een goede smoes, je doet er wat voor. Iemand die bedelt die doet er niks voor, dat is het verschil.” Ze omschrijven hun bezigheden bij voorkeur in actievare termen zoals 'fondsen werven' of 'sponsors zoeken'.

Echter, politie en bewakingsdiensten vatten het geldvragen aan voorbijgangers wel degelijk op als bedelen, en

conform de gemeentelijke verordeningen - overtreden bedelaars de wet. Ze worden weggestuurd of krijgen een boete en recidivisten riskeren een straatverbod.

Er is een aantal varianten op het thema bedelen en bietsen. Zo kan een 'performance' voor een straatpubliek, zoals het bespelen van een muziekinstrument, een goochel- of acrobatiekact of toekomst voorspellen, eveneens geld opleveren. Daklozen die één van deze vaardigheden reeds beheersen, of er in slagen om het zich op straat eigen te maken, verkeren daarbij natuurlijk in het voordeel. Bijkomend voordeel voor deze personen is dat ze zich daarmee de sociale status van straatartiest kunnen aanmeten, hetgeen meer aanzien biedt dan de status van dakloze. Andere daklozen zijn bijzonder behendig in het lospraten van speciale gunsten en 'extra's' bij de medewerkers van de opvangvoorzieningen. Ze drukken de kosten van hun levensonderhoud door voortdurend te onderhandelen over zaken als de prijs van een kopje koffie of een maaltijd. Soms lopen de discussies hoog op en is de grens tussen vragen om een speciale gunst, eisen en verbale intimidatie nog maar nauwelijks aan te geven. Op vergelijkbare wijze worden beroepskrachten van (hulpverlenings)instanties gemanipuleerd. Harddruggebruikers oefenen bijvoorbeeld pressie uit op artsen en apothekers voor het verkrijgen van

psychofarmaca voor handel of voor eigen gebruik. Andere strategieën om op een kleinschalige manier inkomsten te vergaren of de uitgaven te beperken zijn bijvoorbeeld: lege flessen verzamelen en inwisselen voor statiegeld, afgedankte bloemen verkopen die na afloop van de bloemenmarkt uit de afvalcontainer worden gehaald, het samenstellen van een sigaret uit verzamelde peukjes, en het verzamelen van etenswaren uit containers of afvalbakken. De laatste twee strategieën worden vrijwel uitsluitend aangewend door sterk gemarginaliseerde daklozen. Dit zijn met name degenen die met ernstige psychiatrische problemen kampen, al dan niet gecombineerd met een verslaving.

Wanbetaling en oplichting

Daarnaast maakt een aantal daklozen gebruik van diensten, zonder daarvoor te betalen. Zo reizen veel daklozen geregeld zonder geldig vervoersbewijs met het openbaar vervoer. Enkeligen brengen, bij gebrek aan een overnachtingsplaats, soms de nacht door in de nachttrein. Het is er warm en ze kunnen onderweg een beetje slapen. Anderen, zoals de hierna geciteerde dakloze, slapen en eten zonder te betalen. „Ik kom veel in pensionnetjes in Limburg. Ik woon ergens een tijdje en dan vertrek ik weer zonder te betalen. Dat kan niet anders, ik heb geen uitkering en ik ga niet tussen de zwervers zitten als ik nog iets anders kan bedenken. Ik logeer ook in hotels en vertrek zonder te betalen. Op dezelfde manier kun je ook eten in restaurants.” Voor deze strategieën is de nodige koelbloedigheid vereist, evenals een enigszins verzorgd uiterlijk, want informanten die al op voorhand herkenbaar zijn als dakloze maken met deze strategieën weinig kans.

Prostitutie

Een strategie die met name door dakloze vrouwen wordt toegepast, is het aanbieden van seksuele diensten in ruil voor geld of natura zoals een overnachtingsplaats, bescherming, drank of drugs. Voor dakloze vrouwen wordt de stap naar de zwaardere, al dan niet georganiseerde, prostitutie op den duur steeds minder groot. Er duiken bijvoorbeeld regelmatig ronselaars op die contact zoeken met dakloze vrouwen. Ze bieden met onmiddellijke ingang huis-

De bietser.

vesting en een inkomen aan, mits ze in de seksindustrie gaan werken. Vooral in de winterperiode is de verleiding groot. Het zijn met name de aan harddrugs verslaafde vrouwen die in de zware prostitutie belanden, al dan niet op aandringen van een souteneur of verslaafde partner. Sommigen kunnen dit werk - waarmee ze hun eigen verslaving en vaak ook die van hun partner bekostigen - alleen maar uitoefenen wanneer ze onder invloed verkeren. Voordat ze zich gaan prostitueren, nemen ze eerst een portie drugs om moed te verzamelen.

Via de straatprostitutie vindt er verwevenheid plaats met consumenten uit de formele economie. Betalende klanten bestaan vrijwel uitsluitend uit niet-daklozen. Hij spreekt voor zich dat deze vrouwen rechteloos zijn en dat maakt hen bijzonder kwetsbaar.

Deal

Een aantal dakloze drugsgebruikers voorziet in hun onderhoud door als tussenhandelaar te fungeren voor professionele dealers die op grote schaal in drugs handelen. Met de opbrengst van deze tussenhandel, die er uit bestaat om kleine porties drugs te distribueren naar andere gebruikers, kunnen ze hun eigen drugsgebruik financieren. Op hun beurt trachten de professionele dealers, door met deze 'loopjongens' of 'tussenhandelaren' in zee te gaan, hun pakkans te verkleinen. De tussenhandel is een weinig lucratieve doch risicovolle bezigheid. Terwijl de grote toeleveranciers veelal buiten schot blijven, lopen de tussenhandelaren grote kans van hun voorraad en inkomsten te worden beroofd of door de politie te worden opgepakt en veroordeeld. Hoe beter de dealpraktijken floreren, des te meer risico's, immers: grotere dealerspraktijken lopen meer in het oog. Politieagenten gaan hen dan in de gaten houden. Onderwereldfiguren gaan beschermingsgeld eisen en in de dag- en nacht-opvang lopen ze meer risico te worden geschorst, want dealen is niet toegestaan. Zo gaan florerende dealerspraktijken van daklozen na verloop van tijd ook vaak weer teloor.

Diefstal, inbraak, heling

De hiervoor beschreven verweringsstrategieën worden door het gros van de

daklozen aangewend. Echter, strategieën die zich meer nadrukkelijk in de illegaliteit afspelen - zoals het kraken van parkeermeters, telefooncellen en gokautomaten, winkeldiefstal, fietsen-, brommer- en autodiefstal tot het inbreken in woonhuizen en kantoren en het opkopen en doorverkopen van gestolen goederen - worden door een minderheid gebruikt: met name door jonge mannelijke daklozen, meestal met een verslaving. Lang niet alle daklozen zwichten voor de verleiding en bovendien zijn de meeste niet bestand tegen de fysieke inspanning en de psychische druk die met zulke strategieën gepaard gaan.

Degenen die zich wél van deze activiteiten bedienen, hebben een afzetmarkt nodig voor hun gestolen goederen en daarbij vindt vermenging plaats tussen de informele economie van de straat en de onder- en bovenwereld. Afzetmarkten vinden ze zowel onder vertegenwoordigers van de reguliere samenleving - bijvoorbeeld gestolen fietsen worden vaak aan studenten verkocht - als onder vertegenwoordigers uit het criminele milieu, die bijvoorbeeld gestolen paspoorten en creditcards opkopen.

Zulke diefstal-, inbraak- en helingsactiviteiten worden veelvuldig gesanctioneerd door politie en justitie. Agenten kennen de notoire wetsovertreders onder de daklozen doorgaans van naam en gezicht. Onder het motto 'kennen en gekend worden', trachten agenten de anonimiteit van de dakloze wetsovertre-

ders op te heffen. De betreffende daklozen proberen op hun beurt hun herkenbaarheid te verminderen door regelmatig een andere jas te dragen of door hun werkgebied te verleggen naar een andere wijk of stad. Bij tijd en wijle trekt de politie de teugels strakker aan en laat ze zich in volle sterkte zien. Daklozen en drugsgebruikers worden dan stevig opgejaagd, gefouilleerd, geverbaliseerd en opgepakt. Veel daklozen komen na verloop van tijd voor korte of langere tijd in de gevangenis terecht. Echter, het risico van een gevangenisstraf vormt voor veel daklozen nauwelijks een bedreiging. Ze hebben weinig te verliezen. Voor sommigen is het zelfs een welkome onderbreking van het uitzichtloze bestaan op straat. Elementaire behoeften die op straat moeizaam verworven moeten worden, zoals onderdak, voedsel, dagritme, rust en veiligheid, zijn in een gevangenis structureel aanwezig. Echter, ze verblijven daar tussen doorgewinterde criminelen, waar veel daklozen zich maar met moeite tussen kunnen handhaven. In de fraaie studie 'Beggars and Thieves': 'Lives of Urban Street Criminals' omschrijft Fleisher gevangenisstraf als 'sanctuaries' die in het verlengde liggen van het welzijnsaanbod: veel kansarme gedetineerden verlaten de gevangenis in een betere mentale en fysieke toestand dan waarin ze zich bevonden toen ze de gevangenis binnenkwamen.

Schemerzone

Via deze strategieën komt tot uitdruk-

king dat daklozen sterke drijfveren hebben om hun omstandigheden te verbeteren. En daarbij spreiden ze een grote mate van creativiteit en inventiviteit ten toon. Sommigen ontwikkelen een specialisme in één strategie. Anderen worden generalist: zij gebruiken verschillende strategieën naast elkaar. Kenmerkend voor de strategieën is dat ze kapitaalintensief zijn. De opbrengsten zijn gering en onregelmatig en om een klein bedrag te bemachtigen moeten daklozen zich grote moeite getroosten. Daarnaast ontberen de strategieën een formele rechtspositie. Zoals uit het voorgaande bleek, is niet eenduidig vast te stellen of de strategieën legaal, dan wel illegaal zijn. De strategieën die het eerst zijn beschreven - straatkranten verkopen en bedelen en fietsen - worden door daklozen het meest frequent gebruikt. Deze kunnen hoofdzakelijk worden betiteld als legitiem. Echter niet zonder meer, want binnen elk van deze strategieën tekenen zich gradaties af die zich op een glijdende schaal bevinden tussen legaliteit en illegaliteit. Zo is de scheidslijn tussen bedelen en via intimidatie geld afhandig maken, diffuus. Het onderscheid tussen incidenteel aanbieden van seksuele diensten en zware prostitutie is eveneens vaag. En de onmiskenbaar legitieme strategie van het verkopen van straatkranten is doorspekt met minder legitieme praktijken zoals het doorverkopen van kranten voor woekerprijzen. De strategieën die vervolgens aan bod kwamen - dealen, diefstal, inbraak en helen - en die door een veel beperktere categorie daklozen wordt aangewend, spelen zich hoofdzakelijk af in de illegaliteit, hoewel ook daar de scheidslijnen diffuus zijn. Zo vinden sommige dealerspraktijken op een zo bescheiden schaal plaats, dat de hoeveelheid te verhandelen drugs onder de norm blijft van de in Nederland wettelijk toegestane hoeveelheid die gebruikers op zak mogen hebben voor eigen gebruik. Kortom, de verwervingsstrategieën van daklozen bevinden zich in een schemerzone tussen legale en illegale activiteiten. Via deze strategieën vindt op velerlei wijze vermenging plaats met de formele economie én met de illegale economie van criminele milieus. Daarnaast onderhouden daklozen via de strategieën connecties met reguliere instituties - want daklozen zijn ook consumenten van de reguliere economie, ze maken

bijvoorbeeld gebruik van het openbaar vervoer en frequenteren de horecagelegenheden - en met 'respectabele' burgers. In de uitwisseling tussen daklozen en niet-daklozen worden zowel diensten uitgewisseld die legaal zijn als illegale diensten. Zo vindt er bijvoorbeeld uitwisseling plaats als niet-dakloze klanten gebruik maken van seksuele diensten die door de dakloze vrouwen worden aangeboden of bij het verhandelen van gestolen fietsen. De 'respectabele' burger heeft de informele economie van de straat nodig. Er wordt immers grif gebruik gemaakt van de diensten die daklozen aanbieden.

Op vergelijkbare manier hebben professionele criminelen de diensten van daklozen nodig. Zo werd onder meer beschreven dat drugshandelaren daklozen inzetten als tussenhandelaar en zo hun pakkans reduceren, dat ronselaars desperate (vrouwelijke) daklozen ronselen voor de legale of illegale seksindustrie en dat daklozen tijdens hun verblijf in de cel - vaak ongewild - in contact komen met de wereld van beroeps-criminelen en de georganiseerde misdaad.

De verwevenheid met de boven- en onderwereld, zou aan daklozen idealiter een opstap kunnen bieden naar verbetering van hun levensstandaard. Echter, de verwervingsstrategieën die ze op straat ontplooiën, leiden zelden naar een betaalde baan op de reguliere arbeidsmarkt. De vaardigheden waar daklozen zich op straat in hebben bekwaamd, staan in de dominante samenleving niet erg hoog aangeschreven. Ze slagen er dan ook nauwelijks in om deze op de reguliere arbeidsmarkt te gelde te maken. Ook de contacten van daklozen met het criminele milieu lijken zelden een opstap te bieden naar een meer lucratieve handel in het professionele criminele circuit. Al met al verkeren daklozen in de paradoxale situatie dat ze welhaast noodzaak zijn om zich in de verwervingsstrategieën te bekwamen, teneinde te kunnen overleven op straat. Naarmate ze beter ingevoerd raken in het repertoire van verwervingsstrategieën, nemen hun kansen op maatschappelijke integratie verder af. Of, zoals Wallace het in 'Skid row as a way of life' heeft verwoord: „From the point of view of responsible society, the skid rower has become desocialised. From the point of

view of the skid row society he has become socialised and acculturated." De strategieën maken enerzijds het leven op straat draaglijker. Anderzijds gaat er een desintegrerende werking vanuit door de neveneffecten die er aan verbonden zijn. Met name strategieën zoals diefstal, inbreken, helen en dealen worden - zodra ze aan het licht treden - negatief gesanctioneerd door politie en justitie en leiden tot boetes, detentie en een strafblad of ze leiden tot ontzegging van de toegang tot de opvangvoorzieningen. Dergelijke voortvloeiingen frustreren in hoge mate de pogingen van daklozen om hun bestaansniveau te verbeteren en leiden op den duur tot verdergaande marginalisering.

Lia van Doorn is projectleider en onderzoeker bij het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW). Daarnaast is zij verbonden aan het expertisecentrum Maatschappelijke Zorg en Sociaal Beleid van de Hogeschool van Utrecht (HvU). In 2002 promoveerde ze met het boek Een tijd op straat, een volgstudie naar daklozen.

Literatuurselectie

Doorn, L. van (2002) Een tijd op straat. Een volgstudie naar (ex-)daklozen in Utrecht (1993-2000). NIZW: Utrecht.

Fleisher, M.S. (1995) Beggars and Thieves: Lives of Urban Street Criminals. Madison: The University of Wisconsin Press.

Orwell, G. (1949) Aan de grond in Londen en Parijs. Meulenhoff Editie (1970): Amsterdam.

Snow, D.A and L. Anderson. (1987) Down on their luck: A study of homeless street people. University of California Press: Berkeley, Los Angeles / Oxford.

Spradley, J. (1970) You Owe Yourself a Drink: An Ethnography of Urban Nomads. Little and Brown: Boston.

Wallace, S. (1965) Skid Row as a Way of Life. Totova N.J.: Bedminister Press.

Whyte, W.F. (1955) Street Corner Society (2nd ed.). University of Chicago Press: Chicago.

